

ORTA ARAS HAVZASI'NIN TARİHİ VEKÜLTÜREL ZENGİNLİĞİ The Historical and Cultural Richness of Middle Aras Basin

Ayhan YARDİMCİEL

Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Doktora Öğrencisi
ayhanyardimciel@gmail.com

Öz

Aras Nehri Doğu Anadolu'nun kuzey kısmında yer alan önemli nehirlerden biridir. Yerleşim yerlerinin seçilmesinde su ve iklimin önemli olduğu göz önüne alınırsa Aras Nehri Havzası bu bağlamda en uygun yerleşim yerlerindedir. Eskiçağdan itibaren yazılı kaynaklarda bahsi geçen Aras Nehri, geçtiği yerlerde meydana getirdiği ılıman iklim nedeniyle tarihin her devrinde havzasında yerleşimlere olanak sağlamıştır. Özellikle Orta Aras Havzası (Kars-Iğdır) bölümünde bulunan birçok kale, höyük ve su kanalı bu havzanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bölgedeki en eski yollarda bu nehre paralel olarak gelişmişlerdir. Konumu nedeniyle bugünde olduğu üzere devletler ve kültürler arasında doğal sınır niteliği görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Aras Nehri, Eskiçağ, Orta Aras, Yol, Kale, Höyük

Abstract

Aras River, located in the northern part of Eastern Anatolia, is one of the important river. If water and climate is important in choosing settlement regions, in this context, the Aras River Basin is one of the best residential areas. From ancient to contemporary written sources mentioned the Aras River, brought a temperate climate due date each era has led to settlements in the basin. Especially Middle Aras Basin (Kars-Igdir) in many castle mound water channels indicate how important this basin is. At the same time the oldest roads in the area are developed in parallel to the river. Due to its location as it is between the States today, it has seen as a natural border between cultures.

Keywords: Aras River, Ancient Time, Middle Aras, Road, Castle, Mound

ORTA ARAS HAVZASI'NIN KONUMU

Aras Nehri, Bingöl dağlarının Erzurum'a bakan yamaçlarında birçok kaynak suyu toplayıp kaynağını oluşturduktan sonra, Tekman Yaylası'nın bütün sularını içine katarak kuzeye doğru akar. Mescitli Boğazı'nı geçtikten sonra, Yukarı Pasin Havzası'nın sularını toplayan Pasinler Çayı'nı kendine katarak Erzurum sınırlarından çıkar. Kars sınırlarına girdikten sonra,

Karakurt boğazına ulaşır. Burada Zaraphane Deresi'ni kendine kattıktan sonra, batıdan doğuya doğru akmaya devam eder. İstikameti boyunca güneyden; Demirkapı, Kaput ve Todan, kuzeyden ise; Kağızman, Kötek ve Azathan Dereleri'ni kendine katarak ilerlemeye devam eder. Digor'a bağlı Halıkışla köyünde Ermenistan ile sınırı çizen Arpaçay'ı kendine katan Aras Nehri, yine sınırı çizerek ülkemiz topraklarının dışına çıkar¹.

Orta Aras olarak nitelendirdiğimiz bölüm, nehrin Anadolu sınırları içerisinde Kars ve Iğdır illerindeki bölümünü içermektedir. Kaynağını aldığı Bingöl dağları ile Erzurum bölümü içerisinde olan kısmı ise yukarı Aras Havzası olarak tanımlanmaktadır.

Aras havzasının Anadolu toprakları içinde iki önemli ovası bulunmaktadır. Bunlardan ilki Erzurum coğrafyası içinde kalan Pasinler Ovasıdır. Diğeri ise Sürmeli Çukuru olarak da bilinen Iğdır Ovası'dır. Pasinler Ovası bugünkü konumuyla üzerinde Hasankale'nin bulunduğu ovadır. Bu bölgeler iklimin ılımanlaştığı yerlerdir. Kağızman kısmında iki vadiden Aras Nehri'ne iki dere akmaktadır. Bunlar Karakurt ve Bayram Dereleridir. Aras Nehri, Kağızman'daki Kötek Köprüsü'nden sonra yatak olarak genişlemeye başlar² Halıkışla Köyü'nde Arpaçay ile birleştikten sonra, Dil Ovası'ndan ülkemiz sınırlarından ayrılır

KAYNAKLARDA ARAS HAVZASI

Aras Nehri, yaklaşık olarak 2860 yıl önce, Urartu Krallığı'nın çivi yazılı Meher Kapısı Yazıtı'nda "**Araza**" ismiyle geçmektedir. Nehir, Gürcü kaynaklarında "**Rakhsi**" Ermeni kaynaklarında ise "**Ares'eh**" olarak adlandırılmıştır. Eskiçağ'ın dışında Ortaçağ kaynaklarında da Aras Nehrinin bahsi geçmektedir. M.S. 985 yılında coğrafyacı El Mukaddesi nehri "Cennetten çıkan dört ırmaktan biri" olarak tanımlamıştır. M. S. 1225 yılında ise Yakut El Hamavi ile M.S. 1275 yılında Hamdullah El Kazvani de nehrin sularının şifalı olduğuna dair bilgiler vermişlerdir³. Yeniçağ'da bölgeyi dolaşan Jean Chardin, Cardin Seyahatnamesi ismi eserinde nehrin bölge halkı tarafından "**Ares**" olarak adlandırıldığını belirtmektedir⁴. Yeniçağ'ın diğer seyyahlarından Evliya Çelebi ise Aras Irmağı'nın

¹ TUYSUZ, C. 2014: **Orta Aras Havzasında Bulunan Ortaçağ Kaleleri**, Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 9

² TUNCEL, M.1991: "**Aras**", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, 332-334.

³ BELLİ, O. 2013: "**Doğu Anadolu'nun En Önemli Kültür Irmağı: Aras**" I. Uluslar Arası Aras Havzası Sempozyumu, İstanbul, 80

⁴ CHARDIN, J. 2014: **Chardin Seyahatnamesi**, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul, 318

Kağızman Bölgesi iklimini ılımanlaştırdığını belirtir⁵.

Aras Nehri ile ilgili detaylı bilgiler Herodotos tarafından kaleme alınmıştır. M.Ö. 5 yy'da yaşamış olan tarihçi Herodotos ise Herodot Tarihi isimli eserinde Aras Nehri'nden "**Arax, Araxes**" olarak bahsetmektedir⁶. M.Ö. 400 yılında Aras Nehri'ni Pasinler civarından geçen Xenophon, bu nehri "**Phasian**" olarak adlandırmıştır. Urartu Krallığı, Aras Havzası'na Kral Menua döneminde sefer yapmaya başlamıştır⁷. Yukarı Aras Havzası'nda Horasan ile Hasankale arasında tespit edilen Yazılıtaş Yazıtı'nda Diauehi Krallığı'na yapılan seferin detayları işlenmiştir⁸. Argiştî dönemlerinde M.Ö. 785 yılında ise yine Diauehi Ülkesi'ne sefere düzenledikten sonra, aynı yıl kuzeye doğru Aras Nehri boyunca ilerleyerek, muhtemelen Gökçe Göl civarında bulunan Taniuni Ülkesi'ni ele geçirilmiştir. Gökçe Göl ve Aras Nehri civarında elde edilen başarılar Urartu Krallığı ekonomisine katkı sağlamıştır⁹.

Orta Aras Havzası'nın Iğdır bölümünde bulunan Urartu Kralı Menua'ya ait Solaggert Yazıtı'nda ise Erikuahi, Luhiuni, gibi ülke isimlerinin bahsi geçmektedir. Urartu Kralı Menua'ya ait Iğdır'da bulunan Kazancı Yazıtı ise yapılan bir bina ile alakalıdır. Urartu Krallığı dışında Aras Havzası ile ilgili bilgi veren başka bir kaynağımız Herodotos'tur. Yazar, Herodot Tarihi isimli eserinin birkaç yerinde Aras Nehri ile ilgili bilgiler vermektedir. Herodotos, Aras Nehri'nin İskit'ler ile Med'ler arasında sınır teşkil ettiğini belirttikten sonra, nehrin kendisiyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir¹⁰.

"Arax, kimilerine göre İster'den daha büyük, kimilerini göre daha küçüktür; anlaşıldığına göre, içinde, aşağı yukarı Lesbos büyüklüğünde takımadalar vardır, orada yaşayan insanla, yazın yerden söktükleri kökleri yerler ve mevsiminde ağaçlardan topladıkları yemişleri de bir kenara koyup kış için saklarlar. Bir de derler ki, yemişleri başkalarına benzemeyen birtakim ağaçlar da bulmuşlardır: Bir yerde buluşup

⁵ ÇELEBİ, E.: **Evlîya Çelebi Seyahatnamesi**, Yayına Hazırlayan Hasan Selim Hacıoğlu, İskele Yayıncılık, İstanbul, 2005

⁶ HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, 202.

⁷ ERZEN, A. 1992: **Doğu Anadolu ve Urartular**, TTK., Ankara, 30

⁸ PAYNE M. R. 2006: **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 68

⁹ ÇİLİNGİROĞLU A. 1994: **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 77 Bornova, 67- 68

¹⁰ HERODOTOS, I, 202.

toplaşıyor, ateş yakıp çevresinde oturuyorlarmış; bu yemişleri ateşe atıp, yanan yemişlerin kokusunu çekiyorlarmış, Yunanlılar şarapla nasıl sarhoş oluyorsa, bunlarda bu kokuyla sarhoş oluyolarmış; daha çok yemiş atarlarsa daha çok sarhoş oluyolarmış; o kadar ki sonunda kalkıp oynamaya, türküler söylemeye başlıyorlarmış. Yaşayışları böyleymiş, öyle söylerler. Kyros'un üç yüz altmış kanala böldüğü Gyndes gibi, Arax da, Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiy balık yiyerek geçinen ve giyim olarak, fok balığı derileri örtünen haklar yaşarlar. Arax'ın yalnız bir ağız, bir engele çarpmadan Hazer Denizi'ne dökülür.

Görüldüğü üzere Herodotos sayesinde Aras Nehri'nin konumu ile ilgili birçok bilgi edinilmektedir. Bugün Bingöl Dağları'nın Erzurum'a bakan yönü, o dönemde Matien'ler Ülkesi olarak geçmektedir. Metinde bahsi geçen meyve ağaçları ve yemişler ile ilgili bölümün lokalizasyonu da Orta Aras Havzası içinde bulunan Kağızman ve Iğdır Ovası bölümlerine yapılabilir. Eserin bir başka bölümünde ise Aras Nehri ile ilgili şu bilgilerle karşılaşmaktayız¹¹.

“ Kyros, Babil işini bitirdikten sonra, Massaget'leri de buyruğu altına almak istedi. Bu ulus, ki söylentilere bakılırsa büyük ve güçlüdür, tanyerinin ağardığı ve güneşin doğduğu yönde, Arax'ın öbür yanında, İssedon'ların karşısında otururlar. Bunların Skyth soyundan olduklarını söyleyenlerde vardır”.

Herodotos, Aras Nehri ile ilgili eserinin bir başka yerinde ise daha farklı bilgiler vermektedir¹².

“ Massaget'ler, kocasının ölümünden sonra tahta geçmiş olan bir kraliçenin yönetiminde bulunuyorlardı; adı Tomris'di. Kyros, elçiler gönderi, kendisiyle evlenmeyi çok istediğini bildirdi. Ama Tomris biliyordu ki, onun asıl istediği kendisi değil, Massaget Krallığı'ydı ve kabul etmedi. Kyros, hileyi söktüremeyince, ordusunu Arax üzerine vurdu ve Massaget'lere karşı açıktan sefer hazırlığına girişti; ordu geçebilsin diye, Irmak üzerine köprüler atıyor, kayıklar

¹¹ HERODOTOS I, 202.

¹² HERODOTOS I, 205.

üzerine kuleler yükletip ırmağı aşırıyordu”.

Herodotos, Aras Havzası’nda yaşayan insanlar hakkında ise şu bilgileri vermektedir¹³.

“ ... hastalıktan ölenler yenmez gömülür, kurban edilecek yaşa ulaşmamak büyük talihsizlik sayılır. Toprağı ekip biçmezler; sürü hayvanlarıyla ve Arax Irmağı’nın bol balıklarıyla geçinirler; içkileri süttür. Taptıkları tek tanrı güneştir ve ona at kurban ederler; bu kurban şu düşünceyle yapılır: Ölümlülerin en hızlısı, tanrıların en hızlısına adanmıştır”.

Üzerinde sıkça durduğumuz üzere Aras Nehri’nin jeopolitik konumu ile alakalı devletler ve kültürler arasında çoğu zaman doğal sınır olma konumu ile ilgili Herodotos şu bilgileri vermektedir¹⁴.

“ İran’dan batıya doğru Asya ülkeleri bunlardır. İranlılardan daha uzakta Med’ler, Saspeir’ler ve Kolkhis’liler, tanyeri ve güneyden Erythreia deniziyle, kuzeyde Hazar Denizi ve doğuya doğru akan Araxes ile sınırlıdır.

Antik Çağ’ın diğer önemli bir yazarı olan Strabon’da Aras Nehri (Arax) şu ifadelerle yer almaktadır¹⁵.

“ ... söylendiğine göre Arax Irmağı birçok kollarına ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Caspia Denizi’nde Hirkanya Körfezi’ne dökülür...”

Aras Nehri Havzası sağladığı uygun iklim ve coğrafi koşullar nedeniyle Kalkolitik Çağ’dan itibaren iskân izleri taşımaktadır. Kars’a 8 km mesafede bulunan Azat Köyü yakınlarındaki Borluk Vadisi’nde bulunan Katran Kazanı, Karataş ve İkisü Arası kayaüstü resimleri ile Kağızman’da bulunan Çamuşlu, Çallı ve Karaboncuk kayaüstü resimleri bu döneme ait iskân izlerini taşımaktadır¹⁶. Azat Köyü’nde bulunan ve Azat Höyük (Dündartepe) ismiyle bilinen alanda ilk Prehistorik araştırmalar 1944 yılında

¹³ HERODOTOS I. 216

¹⁴ HERODOTOS IV. 40

¹⁵ CEYLAN, A. 2001: **Sarıkaş Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları Erzurum, 19

¹⁶ BELLİ, O. 2007: **“Kars Bölgesi’nde Keşfedilen Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimleri”**, II. Kent Kurultayı, Kars Belediyesi Kültür Yayınları yayın no: 21, 30-37

Kılıç Kökten tarafından yapılmıştır. 1952 yılında yapılan dar kapsamlı kazı ile höyüğün Tunç Çağı'ndan Urartu Krallığı'nın sonuna kadar yerleşme gördüğü tespit edilmiştir¹⁷. Kars bölgesi genel olarak, İlk Tunç, Orta ve Son Tunç, Erken Demir ve Orta Demir (Urartu) Çağlarında sürekli iskân görmüştür. İlk Tunç Çağı (ETR) özellikle Yukarı Aras Havzası'nda yoğun bir şekilde kendini göstermektedir¹⁸.

Bugün Aras Nehri Havzası'nın özellikle Orta kısmında birçok kale ve yerleşme yeri bulunmaktadır. Kars Bölgesi'nde Aras Nehri'ne göre konumlandırılmış kale ve yerleşim yerleri şunlardır: Kızkalesi¹⁹, Taşlı Güney Kalesi²⁰, Micingert Kalesi, Zivin Kalesi²¹, Köroğlu Kalesi, Gevenli Yerleşmesi, Kayalık (Mindivan) Kalesi, Kötek Kalesi, Baykara Kalıntısı, Mağaramevki Kalesi, Zöhrap Yerleşmesi, Carcı Kalesi, Çallı Kalesi, Sakasen Kalesi, Budakveren Yerleşmesi, Kozlu Kaleleri, Ağca Kalesi, Yağlıca Kalesi²².

Iğdır ovası ile Ağrı Dağı'nın lav püskürttüğü bölgenin birleştiği yerde birçok kale ve höyük bulunmaktadır. Bu kalelerin eteklerinde ise nekropoller bulunmaktadır²³.

Iğdır Bölgesi'nde bulunan kale ve yerleşim yerleri; Kültepe Höyük²⁴, Kız Kalesi, Korugan Kalesi²⁵, Deliklitaş Kalesi, Karakoyunlu Kalesi²⁶, Sürmeli Kalesi²⁷, Kasımtığı Kalesi²⁸, Örgülütepe Kalesi,

¹⁷ BELLİ, O. 2007: 30

¹⁸ IŞIKLI M. 2001: **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 247-249

¹⁹ CEYLAN, A. 2008: **Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum- Erzincan- Kars- Iğdır (1998-2008)**, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 115

²⁰ CEYLAN, A. 2008: 115

²¹ BİNGÖL, A. 2003: **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Dr. Tezi), 144-150

²² CEYLAN, A. 2008: 186- 297

²³ YARDİMCİEL, A. – ABLAK, Ş. 2014: "**Kars Müzesi'nden Bir Grup Son Tunç Çağı Seramiğinin Değerlendirilmesi**", Selevca Ad Calycadnm Sayı IV-2004, Olba Kazısı Serisi. 169

²⁴ TOPALOĞLU, Y. 2011: "**Iğdır Bölgesinde Tunç Çağı Yerleşmeleri**", Özsait Armağanı, Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler, Studies Presendet to Mehmet and Nesrin Özsait, Zero Prodüksiyon Kitap Yayın Dağıtım, Antalya, 401

²⁵ CEYLAN, A. 2008: 152- 153

²⁶ TOPALOĞLU, Y. 2011: 400- CEYLAN, A. 2008: 312

²⁷ CEYLAN, A. 2008: 162

Harmandöven Kalesi, Kızılkule Kalesi, Suveren Kalesi²⁹, Caf Kalesi ve yerleşmesi³⁰, Tuzyatağı Höyük³¹, Mağaralar Mevkii³², Ziyarettepe³³.

SONUÇ:

Stratejik konumu ile birlikte geçtiği yerlerde meydana getirdiği ılıman iklim şartları ve insanlar için uygun yaşama koşulları nedeniyle, Aras Nehri, Eskiçağ'da önemi bilinen bir nehir olup, görüldüğü üzere bahsi farklı yazarlarca kaynaklara konu edilmiştir. Heredotos'un bahsini ettiği üzere Arax Nehri o dönem ki konumu bugün de devam etmekte olup, Nehir; Kars-Ermenistan, Ermenistan- Azerbaycan ve Azerbaycan- İran sınırlarını doğal olarak çizmiş bir nehirdir. Hali hazırda Doğu Anadolu Bölgesi'nin en düşük rakımlı yerleri Aras Nehri'nin geçtiği bölgelerdir. Bu bölgeler özellikle Havzanın orta kısmında bulunmaktadır. Ayrıca Havzasın Orta Kısmı (Kars-Iğdır) bünyesinde birçok kale ve höyüğü de bulundurmaktadır. Tüm bu bilgi ve belgeler ışığında Aras Nehri'nin Urartu Krallığı'ndan itibaren bilinen haliyle 2860 yıllık bir geçmişinin kaynaklarda net bir şekilde bilindiği görülmektedir. Havza iklimsel ve coğrafi imkânları doğrultusunda yüksek ve zorlu yer şekillerine hâkim Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir vaha görünümü vermektedir. Bundan dolayı Prehistorik Çağlardan itibaren bölge iskâna sahne olmuştur.

Iğdır Ovası'nda bulunan birçok kale ve kalelerin eteklerinde bulunan nekropoller bu bölgenin özellikle Tunç Çağı'nda yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte Urartu Krallığı zamanında da Aras Havzası'na defalarca sefer düzenlenmiştir. Bu seferlerle alakalı yazıtlardan biz bölge hakkında birçok yer ve kişi ismi öğrenmekteyiz. Lokalizasyon yapma açısından bu türde tanımlanmış bilgilerin oldukça faydası görülmemektedir.

²⁸ ÖZFIRAT, A. 2003: "2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt 2003 Ankara s. 18- CEYLAN, A. 2008: 166

²⁹ CEYLAN, A. 2008: 201- 234

³⁰ TOPALOĞLU, Y. 2011: 399

³¹ CEYLAN, A. 2008: 258

³² ÖZFIRAT, A. 2003: 17

³³ ÖZFIRAT, A. – MARRO, C. 2007: "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırması", Türk Arkeoloji ve Etroğrafya Dergisi, Sayı 7, 3

KAYNAKLAR

- BELLİ, O. 2007: “**Kars Bölgesi’nde Keşfedilen Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimleri**”, II. Kent Kurultayı, Kars Belediyesi Kültür Yayınları yayın no: 21, 30-37.
- BELLİ, O. 2013: “**Doğu Anadolu’nun En Önemli Kültür Irmağı: Aras**” I. Uluslar Arası Aras Havzası Sempozyumu, İstanbul, 80-94.
- BİNGÖL, A. 2003: **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Dr. Tezi), Erzurum.
- CEYLAN, A. 2001: **Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları Erzurum.
- CEYLAN, A. 2008: **Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum- Erzincan- Kars-İğdır (1998-2008)**, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- CHARDIN, J. 2014: **Chardin Seyahatnamesi**, Çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- ÇELEBİ, E.: **Evlîya Çelebi Seyahatnamesi**, Yayına Hazırlayan Hasan Selim Hacıoğlu, İskele Yayıncılık, İstanbul, 2005
- ÇİLİNGİROĞLU A. 1994: **Urartu Tarihi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 77, Bornova.
- ERZEN, A. 1992: **Doğu Anadolu ve Urartular**, TTK., Ankara
- HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- IŞIKLI M. 2001: **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÖZFIRAT, A. 2003: “**2002 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması**”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 15-32.
- ÖZFIRAT, A. – MARRO, C. 2007: “**2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması**”, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Sayı 7, 1-20.
- PAYNE M. R. 2006: **Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- TOPALOĞLU, Y. 2011: “**Iğdır Bölgesinde Tunç Çağı Yerleşmeleri**”, Özsait Armağanı, Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler, Studies Presented to Mehmet and Nesrin Özsait, Zero Prodüksiyon Kitap Yayın Dağıtım, Antalya, 397-410.
- TUNCEL, M.1991: “**Aras**”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, 332-334.
- TUYSUZ, C. 2014: **Orta Aras Havzasında Bulunan Ortaçağ Kaleleri**, Sonçağ Yayıncılık, Ankara.
- YARDİMCİEL, A. – ABLAK, Ş. 2014: “**Kars Müzesi’nden Bir Grup Son Tunç Çağı Seramiğinin Değerlendirilmesi**”, Selevcia Ad Calycadnm Sayı IV, Olba Kazısı Serisi, 165-175.